

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

EXTRA NUMMER
2013

HET ERFGOED SCHRIJFT ONZE GESCHIEDENIS

Industrieel erfgoed in het Brussels Gewest

PATRICK VIAENE

Docent Hogeschool KASK - School of Arts
Gent en Artesis - Architectuurwetenschappen
Antwerpen, Bestuurder TICCIH - The
International Committee for the Conservation
of Industrial Heritage

«Si l'on ne garde pas les immeubles et les machines que l'étude scientifique détermine comme 'héritage', comment racontera-t-on aux générations futures les prouesses techniques des industriels, la façon dont les travailleurs 'manufacturaient', travaillaient de leurs mains la matière première pour en faire des outils et ces objets du quotidien, ou ces denrées rares? Comment expliquer autrement l'accélération de l'évolution des conditions de travail et l'origine des lois sociales?»*

Guido Vanderhulst, 1992.

Brussel is altijd al een stad geweest waar naast bestuurlijke functies plaats was voor nijverheid. Gedurende het hele ancien régime werd deze gediregeerd door ambachten en gilden. De Zenne speelde van oudsher een belangrijke rol, zowel voor het vervoer van goederen als voor de drijfkracht van tientallen molens die graan maalden, oliehoudende zaden pletten, eikenschors tot looistof maalden, enzovoort.

DE ROOTS VAN DE INDUSTRIE VOOR DE MECHANISERING

In 1561 werd het kanaal van Brussel naar Willebroek in dienst genomen, met als aanzet de Brusselse binnenhaven met haar dokken, die uitgroeide tot een economisch centrum van Europese betekenis. Erg weinig van de eerste industriële sites in hartje Brussel, daterend van lang voor de mechanisering en het veralgemeende gebruik van machines, zijn bewaard gebleven, anders dan in de vorm van muurfragmenten en ondergronds archeologisch erfgoed. Langs de vroegere kaaien van de oude binnenhaven vindt men nog een aantal vroege, al dan niet verbouwde werkplaatsen en pakhuizen. Deze vroege materiële getuigen van handel en nijverheid werden tot op heden slechts vrij sporadisch en fragmentarisch onderzocht³.

NOTA

Dit overzicht wijst op de grote rijkdom en diversiteit van het onroerend industrieel erfgoed in de Brusselse regio. De nadruk ligt op gebouwen waar industriële productie plaatsvond. Tal van categorieën die heel wat raakvlakken hebben met het erfgoed van de industriële productie werden hier bijna volledig buiten beschouwing gelaten: transportinfrastructuur (stations, tramdepots, bruggen,...) maar ook ingenieurserfgoed, watertorens en andere distributie-infrastructuur, arbeidershuisvesting, monumenten ter nagedachtenis van ondernemers en helden van de arbeidersstrijd, industrieel straatmeubilair en ten slotte ook roerend industrieel erfgoed. Voor een uitgebreid overzicht van het industrieel erfgoed vormt de inventaris van de AAM als pionierswerk nog steeds een belangrijke bron.¹ Het bouwkundig ingenieurserfgoed van Brussel staat in de kijker in de gids die CIVA vorig jaar publiceerde: *Brussel: in de voetsporen van de bouwkundig ingenieurs*. Dit is een blijvend resultaat dat herinnert aan de drukbezochte gelijknamige tijdelijke tentoonstelling². Deze bijdrage situeert het industriële patrimonium in een grofmazige chronologische ontwikkelingschets van het industriële gebeuren in Brussel.

NOTEN

1. *Inventaire visuel de l'Architecture industrielle à Bruxelles*, A.A.M - Archives de l'Architecture Moderne, Brussel, 1980-1984 (25 delen). Een beperkt aantal van de gebouwen uit deze inventaris werd in de tijdspanne 1992-1994 door La Fonderie geactualiseerd en is raadpleegbaar in het documentatiecentrum van La Fonderie.

2. ATTAS, D., PROVOST, M. (red.), *Bruxelles, sur les traces des ingénieurs bâtisseurs*, CIVA / ULB, VUB, Brussel, 2011. Deze publicatie werd zowel in het Nederlands als in het Frans uitgegeven.

Niet alleen de onophoudelijke bouwactiviteit van de private sector, maar ook opeenvolgende Brusselse openbare werken op stedelijke schaal, zoals de rechttrekking en overwelling van de Zenne in de Vijfhoek omstreeks 1870, vernietigde ontelbare artefacten, die dateren uit de vroegste fasen van de industriële activiteit. Dit betrof zowel de watermolens, die voor zeer uiteenlopende doeleinden werden ingezet, als ambachtelijke bedrijven zoals weefateliers, brouwerijen, enzovoort. In de tweede helft van de 19de eeuw, tot omstreeks 1910, werden de dokken van de oude binnenhaven een na een gedempt. Omstreeks 1850 was het hart van het industriële gebeuren zich gaan verplaatsen naar de oevers en de buurten langs het in 1832 geopende kanaal van Brussel naar Charleroi. Dit was van levensbelang voor de aanvoer van steenkool uit de Waalse kolenbekkens, die nodig was om het groeiende aantal stoommachines te bedienen en als basisproduct voor gasproductie, voor huishoudelijke verwarming, enzovoort⁴.

NA DE KANALEN STIMULEREN SPOORWEGEN EN STATIONS DE INDUSTRIËLE ONTWIKKELING

Even belangrijk als de kanalen was de uitbouw van het spoorwegnet. Op 5 mei 1835 werd de lijn Brussel-Mechelen als eerste spoorlijn op het Europese vasteland ingehuldigd. Nadien werden in recordtempo stations gebouwd (het Groendreef-, het Noord-, het Bogaarden- en het Zuidstation, Kuregem, Vorst), later gevolgd door goederen- en vormingsstations (Schaarbeeke, Thurn & Taxis, Klein Eiland). Deze werkten op het Brusselse ondernemersinstinct in als magneten; in de nabijheid van de stations werden allerlei gespecialiseerde en arbeidsintensieve bedrijven opgericht, die de industriële Noord-Zuidas nog versterkten.

Tal van pre-industriële productiemethoden bleven echter ook nog dominant en veelvuldig toegepast in de loop van de 19de eeuw. Getuigen daarvan vindt men logischerwijs vooral buiten het centrum. De windmolen in de Lindestraat in Evere, al vroeg geflankeerd door een kleinscha-

lige fabriek, de Stoommaalderij Van Assche (circa 1850), is hiervoor illustratief (afb. 1a). Deze traditionele stenen stellingwindmolen, die al vroeg in onbruik raakte, werd uitgebreid met een aanpaalend industrieel maalderijgebouw, voor het laatst gebruikt als Kruidenmaalderij Oscar Tausig en typerend voor het streven van de Brusselse ondernemers naar specialisatie binnen hun sector (afb. 1b). Bij dit soort van kleine fabriekjes past het type van traditionele constructie in baksteen, vaak gecombineerd met natuursteen. Bij de binnenconstructie domineert het hout, met uitzondering van een aantal dragende kolommen in gietijzer. Veel oude fabriekjes, zoals ook dit voorbeeld, zien eruit als een soort van opgehoogde, vrij opvallende schuren. Na een lange periode van leegstand werd het Everse molencomplex behoedzaam gerestaureerd en omgevormd tot het Brussels Museum van de Molen en de Voeding (afb. 1c).

De complexe naam Stoommaalderij - hemdenfabriek Carnier - Chocoladefabriek Montrégale, een industriële site op de hoek van de Vleugelsstraat en de Metsysstraat in Schaarbeeke, verdraagt een ingewikkelde bedrijfs- en bouwgeschiedenis, die zich ontwikkelde vanaf een intussen al lang verdwenen watermolen langs de Maalbeeke. De oudste bewaarde delen gaan terug tot het midden van de 19de eeuw en vormen een markant voorbeeld van een chaotische 'clusterbouw', die het gevolg was van uitbreidingen, verbouwingen en opeenvolgende functiewijzigingen (maalderij, houtverwerkend bedrijf, hemdenmakerij, chocoladefabriek, leerlooierij, garage e.a.). Een deel van de (vroeger veel hogere) vierkante fabrieksschouw, karakteristiek voor de oudste fabrieksschouwen met beperkte windvangcapaciteit, is nog aanwezig. Ook de Jeneverstokerij Fovel (1869) in de Thiëffrystraat in Schaarbeeke, een archaisch aandoend maar pittoresk geheel (deels nog in bedrijf), illustreert de externe invloed van de rurale bouwtraditie in Brussel. De configuratie van bedrijfsgebouwen rond een klein gekasseid binnenhof is verwant met de traditionele hoevebouw. Door zijn ligging binnen in een bouwblok werd het bedrijfje niet ver-

Afb. 1a

Stoommaalderij van Assche in Evere. Rechts een dienstgebouw palend aan de oude molen. De stoommaalderij werd achter de stellingmolen geplaatst (foto 2010 © Siwe).

Afb. 1b

Stoommaalderij Van Assche met de oude stoommaalderij Oscar Tausig, Evere (foto 2010 © Siwe).

Afb. 1c

Interieur van de oude maalderij in het Brussels Museum van de Molen en de Voeding (foto Siwe 2010 © BMMV/MBMA).

minkt of gesloopt, wat vaak gebeurde, door de aanpassing van de rooilijn.

De houtzagerij- en opslagplaatsen René F. Watteau (1902-1905) in de Delaunoystraat in Sint-Jans-Molenbeek zijn een ander mooi voorbeeld van een op landelijke typologieën geïnspireerd geheel. Bepaalde (intussen verdwenen of gehavende) gebouwen vertoonden typische opengewerkte houten kappen voor de vroegere houtopslag. De meeste gebouwen (zagerij, hangars, stallen, *remises* voor karren) werden intussen erg onoordeelkundig getransformeerd. Een modernere evenknie van dit bedrijf was *Bois du Brabant*, gelegen langs de Claessensstraat in Laken. Dit merkwaardige geheel werd echter, zoals zoveel andere Brusselse houtzagerijen en handelszaken, omstreeks 1995 gesloopt.

DE INDUSTRIËLE SECTOR IN DE TWEEDE HELFT VAN DE 19DE EEUW

Opvallend is dat zeer uiteenlopende industrietakken zich tegelijk ontwikkelden, vaak in dezelfde buurten, geconcentreerd in de as van de Brusselse kanalen maar ook daarbuiten. Textiel-fabrieken of ververijen zoals de *Société Linière* vonden in Sint-Gillis goedkope en uitgestrekte terreinen; de *Spinnerij d'Aoust* vond in het zuidelijke deel van Anderlecht proper Zennewater, terwijl de gunstig gelegen terreinen in Vorst de Brouwerij Wielemans-Ceuppens deden wegtrekken uit haar niet-uitbreidbare locatie in de Marollen.

De bedrijven *Pauwels* en *Cail & Halot* fabriceerden spoorwegmateriaal met steenkool en staal, aangevoerd via het kanaal van Charleroi. Typisch was de clustering van talrijke industriële netwerken rond bepaalde belangrijke polen die grondstoffen leverden: de slachthuizen in Anderlecht, bijvoorbeeld, genereerden leerlooierijen, zeepziederijen, de productie van handschoenen en waskaarsen, de handel van weegschalen, scharen en messen. Zo ontstonden ook rond grote goederenstations zoals Thurn & Taxis verpakkingbedrijven, verhuisfirma's, opslagplaatsen, alcohol- en tabakverwerkende firma's,...

Anders dan in de grote havenstad Antwerpen of de Belgische koolmijnbekkens was de Brusselse industrie zeer gediversifieerd, van carrosseriebedrijven en fabrieken voor machineconstructie tot confectieateliers, drukkerijen en gespecialiseerde bedrijven uit de voedingssector, met tal van Brusselse bier- en chocolademerken als bekendste uithangbord van de consumptie-industrie. Opvallend is ook de sterke spreiding, in het bijzonder van kleinere bedrijven, over heel het stedelijke gebied en de soepele inpassing ervan in het woonweefsel.

Interessante voorbeelden van 19de-eeuws industrieel erfgoed, op architectonisch vlak vaak in de ban van (of verwant aan) het classicisme, vindt men onder meer in het westelijke deel van de Vijfhoek. De Brouwerij Saint-Michel (1819) in de Zennestraat (afb. 2), palend aan het terrein met een unieke loodtoren Pelgrims & Bombeek, is een complex dat ook een tijdlang in gebruik was door de *Imprimerie Auguste Godenne* en de *Papeterie Lammens*. Het vertoont kenmerken van Italiaanse renaissance-stadspaleizen, met indrukwekkende poorten, een opvallende uitspringende kroonlijst en een binnenkoer. De klassieke allures van dit unieke gebouw werden in de loop van de jaren wel ernstig verminkt. Veel van dezelfde zin voor symmetrie is terug te vinden in de Brouwerij L'Etoile (Brouwerij Vandenkerckhoven & De Coster-Heymans), daterend van omstreeks 1860, in de Onze-Lieve-Vrouw van Vaakstraat. Dit complex, dat tot 1957 als brouwerij fungeerde, is gekenmerkt door een centrale directeurswoning, geflankeerd door een sober brouwerij- en magazijngebouw. Het complex *L'Etoile* werd omstreeks 1985 gerenoveerd door architect Luc Maes en herbestemd tot theaterwerkplaatsen, cultureel centrum en verblijfplaats voor kunstenaars. Epigonen van bedrijfsarchitectuur met klassieke allures zijn bijvoorbeeld het voormalige depot van de *Grands Magasins de la Bourse* in de Aalststraat in Brussel (architect M. Heyninx, 1923-1924) en het Elektrisch onderstation in de Slachthuizenlaan (architect François Malfait, 1927).

Tegenover de westelijke Vijfhoek ligt 'oud-Molenbeek' aan de overkant van het kanaal van Charleroi, even rijk aan vroege getuigen van de voedingsindustrie. De Graanmaaldereij Farcy aan de Koolmijnenkaai in Sint-Jans-Molenbeek (afb. 3), met een kern uit 1836 en huidig aanzicht uit de bouwphase 1851, is een typisch voorbeeld van een centraal in een bouwblok opgericht, zeer verzorgd nijverheidsgebouw. Het is vanaf de straat enkel zichtbaar vanaf de Darimonstraat, wegens de sanering van achterliggende gebouwen. De binnenstructuur bestaat uit gietijzeren zuiltjes en uit betonnen balken die bakstenen troggewelven dragen. Op de zolder, met een mooi eiken gebinte, werden de gebruikelijke types van kapbalken vervangen door twee schoorpalen die de middenstijl met de spantbenen verbinden. De ruimtelijke overzichtelijkheid en het bruikbare volume worden hierdoor vergroot. Vanaf het midden van de 20ste eeuw werd dit gebouw hergebruikt door talrijke ondernemingen, vooral voor opslag en groot-handel.

Vrij uitzonderlijk in dezelfde buurt is ook de in verschillende fasen (1874 tot 1910) opgerichte Tabakmanufaktur en -magazijnen AJJA, gelegen aan de Philippe Vandermaelenstraat (afb. 4), met huidige toegang via de Graaf van Vlaanderenstraat. De bedrijfsnaam AJJA werd afgeleid van de initialen van de ondernemer André J. Jacobs Ainé. Architecten waren V. Besme en V. Delpierre. Na een lange periode van leegstand - de laatste industriële bestemming was opslag en verkoop van schuurpapier en aanverwante artikelen - werd het klassiek ogende gebouw vanaf 2002 herbestemd voor diverse sociale en culturele functies. De ligging van het complex langs de circa 1960 gedempte 'omleiding van de Zenne' is merkwaardig, maar dit komt *in situ* niet tot haar recht. Hetzelfde geldt voor de nabijgelegen Brouwerij Hallemans in de Zwart Paardstraat, die in 2009 verbouwd werd tot woningen.

Ook de Brouwerij-mouterij Belle-Vue aan de Henegouwenkaai in Sint-Jans-Molenbeek, opgericht naar ont-

Afb. 2

Voormalige brouwerij Saint-Michel, ook een tijd lang in gebruik als Papeterie Lammens, Brussel (foto 2008 © Siwe).

Afb. 3

Voormalige graanmaalderij Farcy, een van de opmerkelijkste en oudste getuigenissen van het industrieel erfgoed in Sint-Jans-Molenbeek (foto 2008 © Siwe).

Afb. 4

Tabakmanufaktur AJJA heringericht als buurthuis van Sint-Jans-Molenbeek (foto 2011 © Siwe).

werp van architect R. Serrure in 1916 en uitgebreid vanaf 1935, is gekenmerkt door klassieke strengheid. Het gebruik van baksteen bij dit zichtbepalende gebouwencomplex nabij de Ninoofse Poort doet hier geen afbreuk aan. Na het wegtrekken van de brouwactiviteiten door de verhuis van de productie werd het complex door de brouwerij deels herbestemd voor sociaal-culturele functies.

Voorbeelden van door het classicisme en de klassieke architecturale vormtaal geïnspireerde fabrieksgebouwen in andere Brusselse gemeenten zijn talrijk. Chocolate en confiserie Senez-Sturbelle (1870-1910) in de Van Schoorstraat en de Paviljoenstraat in Schaarbeek is een complex dat in opeenvolgende bouwcampagnes gerealiseerd werd. Door de identieke vormtaal, toegepast bij de opeenvolgende bouwfases, is dit niet merkbaar. De (onbekende) ontwerper-aannemer koos hier, wellicht in opdracht van de bedrijfsleiding, voor continuïteit. De Brouwerijen Gebroeders De Boeck / Vandenstock in de François Delcoignestraat en de Van Hoegaerdestraat in Koekelberg werden opgericht vanaf 1877, met stallingen uit 1897, en waren in bedrijf tot 1965. Tot de onvergeeflijke afbraak in 1997 bestond dit grootschalige en vertakte complex uit vier langgerekte gebouwen met puntgevels, gescheiden door in kruisvorm aangelegde, brede binnenstraten.

De door de klassieke bouwtraditie geïnspireerde industrie- en nutsgebouwen zijn dus erg divers, gaande van stijlzuiver neoclassicisme in de Zuidersluis (1867-1871) van architect Léon Suys aan de Poincarélaan nabij het Zuidstation of in het Station van het Koninklijk domein te Laken, dat door zijn perfecte symmetrie en verhoudingen klassieke rust en evenwicht uitstraalt, tot vrije interpretaties van deze stijlen, merkbaar in de Ateliers Mommen (voorgebouw uit 1874 en uitgebreide achterbouw uit 1894) in de Weldadigheidsstraat in Sint-Joost-ten-Node.

DE MENGSTIJL VAN HET LAAT-19DE-EEUWSE ERFGOED

Twee kenmerken van de Brusselse nijverheid in de periode 1875-1900 zijn de hoge graad van specialisering en het arbeidsintensieve karakter binnen de ondernemingen. De eigenheid van elk bedrijf komt ook naar voren in de fantasierijke architectuurtaal en de toepassing van een eclectische vormentaal. Een paar voorbeelden illustreren dit. De *Etablissements Blaton-Aubert* (1860-1870, uitgebreid in 1927) in de Paviljoenstraat in Schaarbeek zijn een representatieve casus. Dit complex is gelegen langs de verhoogde spoorwegberm tussen het station Brussel-Noord en dat van Schaarbeek. Vanuit de voorbijrijdende treinen konden reizigers vroeger neerkijken op de binnenkoer van het bedrijf, dat ingericht was als een soort permanente openluchtoonzaal met eigen producten, gecementeerde en betonnen tuinstandbeelden, tuinmeubilair, fontein en grafmonumenten. Een ander voorbeeld is de Suikerraffinaderij Charles Gräffe (opgericht in 1884-1889) in de Manchesterstraat in Sint-Jans-Molenbeek, als zichtbepalend gebouwencomplex representatief voor de sterke ontwikkeling van de voeding-snijverheid in de Brusselse kanaalzone in de periode 1870-1914. De voorbouw in een massieve *iron proof* of brandvrije constructie met zes bouwlagen is voorzien van een metalen draagconstructie en typische vloeren, bestaande uit gemetselde troggewelven en gevat tussen I-vormige, geprofileerde metalen draagbalken. Tegelijk is dit een van de allereerste gebouwen die in de jaren 1970 een voorlopige herbestemming kregen: als theater (Plan K) en als trendzettende, multifunctionele (én multi-culturele) cultuurwerkplaats.

Ook de openbare sector en de nutsvoorzieningen moderniseerden in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw. Een voorbeeld daarvan is de nieuwe Mestbak, opgericht vanaf 1863 (uitgebreid in 1901-1904) langs de Willebroekkaai. Het betreft een interessant geheel van kantoren en werkplaatsen, toebehorend aan de stedelijke reinigingsdienst en (vanaf 1904) uitgerust met een unieke, sinds lang

verdwenen verbrandingsinstallatie voor huishoudelijk afval.

Ook Thurn & Taxis is gekenmerkt door de laat-19de-eeuwse mengstijl. Het Koninklijk Pakhuis, Douanemagazijn, Douanekantoorgebouw, Goederenstation, Watertoren en Elektrische Centrale (1897-1907) van de architecten Ernest Van Humbeeck, Constant Bosmans en Henri Vandeveld maken deel uit van een haven- en transportpool met landelijke betekenis. Niemand betwist vandaag nog de uitzonderlijke waarde van dit ensemble langs de Havenlaan en de Picardstraat. De eerste twee uit bovengenoemde reeks gebouwen werden geres-taureerd en herbestemd na een jarenlange titanenstrijd voor behoud en erkenning, vanaf 1986 aangevoerd door Guido Vanderhulst en La Fonderie. Toch geniet Thurn & Taxis vandaag nog steeds geen wettelijke bescherming, ondanks de lamentabele toestand van bepaalde belangrijke gebouwen, zoals de elektrische centrale, die geflankeerd is door een van de mooiste watertorens van ons land. Het uitblijven van de verdere uitvoering van het herbestemmingsplan blijft een pijnpunt.

Alle voornoemde gebouwen zijn schatplichtig aan het 'eclecticisme', een verzamelnaam voor een mengstijl uit de late 19de en begin 20ste eeuw. Ondanks de doorbraak van de art nouveau na 1893 bleven de ontwerpen van het gros van de industriële gebouwen tijdens de *belle époque* in deze stijl. Voorbeelden daarvan zijn talrijk.

De Hemdenmakerij Philippe, Coster & Clément (1904) in de Jules Delhaizestraat en Gentssteenweg in Sint-Jans-Molenbeek is indrukwekkend, maar nauwelijks zichtbaar vanaf de openbare weg. Het U-vormige gebouw met vier bouwlagen grijpt terug naar de oervorm van kastelen en van latere kazernes. Het werd opgericht op het binnenterrein van een bouwblok, achter verzorgde en met tegeltableaus of sgraffitopanelen versierde arbeiderswoningen, grenzend aan de werk- en opslagplaatsen van het bekende voedingsverwerkende bedrijf Jules & Adolphe Delhaize, dat zich vanaf 1883 in de Molenbeekse buurt Ossegem vestigde.

Het Wijndepot Besse père & fils, ontworpen door architect J. Rau en opgetrokken door aannemer Blaton in 1908, gelegen in de Scheldestraat in Sint-Jans-Molenbeek, verdient ook een vermelding. Achter een verzorgde bepleisterde gevel, voorzien van een monumentale metalen poort en een beglaasd boog-raam, bevindt zich een overdekte laad- en losruimte, omgeven door kantoren. Lange tijd werd dit complex gebruikt als Brussels filiaal en opslagplaats van Meli, vandaar de bijenkorf in het gevelfronton. Op het eind van de 20ste eeuw werd het gebouw door architect Jo Crépain ingericht als kantoren voor een reclameagentschap.

Ook veel nutsgebouwen van omstreeks 1900 zijn verwant aan het eclecticisme. De Sint-Mariamarkt / Hallen van Schaarbeek uit 1899-1901 werden ontworpen door architect Hensotte en opgericht door het Brusselse constructiebedrijf Bertaux. Dit complex aan de Koninklijke Sint-Mariastraat in Schaarbeek bestaat uit een grote en kleine markthal, opgericht als opvolger van een in 1898 door brand verwoest marktgebouw. Al sinds 1974, worden de hallen intensief gebruikt als een kunsten- en cultuurcentrum, dat snel bekendheid kreeg tot ver buiten Brussel. De voormalige *Elektrische Centrale Tramways Bruxellois* (Brusselse Tram-maatschappij) aan de Fernand Demetskaai in Anderlecht en de voormalige *Elektrische Centrale van Elsene*, ontworpen door architect Alphonse Boelens (1911) in de Voltastraat in Elsene, illustreren de mengstijl in de energiesector.

ART NOUVEAU IN BEDRIJFSARCHITECTUUR: EEN GROTE ZELDZAAMHEID

Art nouveau is de verzamelnaam voor opvallende vormelijke en inhoudelijke vernieuwingen in de kunst- en architectuurwereld omstreeks 1900. De stijl kende een kort maar intens bestaan tussen 1893, het bouwjaar van de door Victor Horta ontworpen woning Tassel, en de Eerste Wereldoorlog. De klassieke vormentaal werd afgewezen en op de natuur geïnspireerde, vloeiende lijnen en vormen werden geprezen. IJzer en

staal als constructieve elementen werd zo veel mogelijk zichtbaar gelaten. Brussel speelde als woon- en werkplaats van talrijke liberale industriëlen en wetenschappers uiteraard een bijzondere rol bij de ontwikkeling van deze stijl, die vanwege zijn dure prijskaartje en exclusieve handwerk meestal voorbehouden bleef voor de bouw van prestigieuze woningen. Toch drong de stijl af en toe door in de industriële architectuur, terwijl karakteristieken van het industriële bouwen tegelijk ook ten dele de burgerlijke architectuur (scholen, gemeentehuizen, warenhuizen,...) beïnvloedden.

De Veemarkthal van de Slachthuizen van Anderlecht is een unieke industriële constructie, ontworpen door architect E. Thirou en opgetrokken door aannemer Poulet & Cie in 1890. Vanaf de Ropsy Chaudronstraat zijn het transparante karakter en het elegante silhouet van de veemarkthal, die de art nouveau al aankondigt, opvallend. De hal maakt deel uit van de *Verenigde Slachthuizen S.A. des Abattoirs et des Marchés publics d'Anderlecht*. De enorme dakkappen van de hal rusten op ranke, tot 20 m hoge metalen zuilen. De markthal, voorzien van ruime overwelfde kelderruimten met enorme gebruiksmogelijkheden, is tot op vandaag in gebruik. Bij andere gebouwen van het slachthuiscomplex overweegt de laat-19de-eeuwse mengstijl.

De Magasins Wauquez (1903-1906, architect Victor Horta) in de Zandstraat in Brussel, het prestigieuze stoffenmagazijn van de Brusselse handelaarsfamilie Wauquez, vormt een buitengewoon voorbeeld van de met licht overgoten art-nouveau-architectuur. Het complex werd na een slepende periode van verval in de jaren 1980 herbested als Belgisch Centrum van het Beeldverhaal, vandaag een toeristische topattractie in Brussel. Ook de voormalige *Farmaceutische Centrale van België* in de Philippe de Champaignestraat in Brussel, ontworpen door architect Paul Vizzavona in 1910 en verbouwd door architect L. Mercenier in 1927, is een zeldzaam voorbeeld van art nouveau in het zuidelijke deel van de Vijfhoek. Het gebouw, op het einde van de jaren 1980 ingrijpend verbouwd naar ontwerp van

architect L. Maes, doet sindsdien dienst als een onderwijscampus.

Sinds de voorbeeldige restauratie van het complex geniet het *Palais du Vin* (architect Fernand Symons, 1909), gelegen in de Huidevettersstraat in Brussel, een grote publieke bekendheid. Dit indrukwekkende stapelhuis in de Brusselse Marollenwijk, bestaand uit een reeks merkwaardige beglaasde hallen en gelegen achter een uitzonderlijk waardevolle art-nouveaugevel, werd door het Brusselse OCMW en andere actoren herbested voor diverse sociale doeleinden. De sgraffitopanelen in de hoefijzerbogen en het bovendeel van de voorgevel verwijzen naar de verschillende plaatsen van herkomst van de wijnen en likeuren die vanuit dit distributiecentrum verhandeld werden.

Een ander voorbeeld van art nouveau, toegepast in Brussel in handels- en bedrijfsgebouwen, is onder meer dat van de *Joallerie Wolfers Frères* (werkhuizen en voormalige magazijnen van de edelsmeden gebroeders Wolfers) in de Arenbergstraat in Brussel. Het complex werd in 1909 opgericht naar ontwerp van architect Victor Horta. De Brouwerij De Palmboom, bij sommigen beter bekend als 'Brouwerij Jack-Op', gebouwd in 1907-1913 in de Waelhemstraat in Schaarbeek, vertoont verwantschappen met de art nouveau. Dit is nog duidelijker bij de Confectieateliers B. Wolf, Aîné. Draperies et Nouveautés, gelegen aan de Vaartstraat in Brussel. Dit indrukwekkende gebouw met plat dak, in 1905 ontworpen door architect J.L. Bral, is een typevoorbeeld van een geïntegreerd nijverheidscomplex met gelijkvloerse handelsruimten en met werkplaatsen en magazijnfunctie op de verdiepingen. De *Grands Magasins Old England*, in 1899 ontworpen door architect Paul Saintenoy langs de Brusselse Hofberg, is ongetwijfeld een hoogtepunt van het bouwen in ijzer omstreeks 1900. Dit prominente handelshuis, destijds ook uitgerust met diverse werkplaatsen, is gelegen vlak bij het Koningsplein. Na meer dan een kwarteeuw leegstand en verwaarlozing werd het ingericht als vaste stek van het Muziekinstrumentenmuseum.

De traditionele neoclassicistische traditie kende vanaf het begin van de 20ste eeuw tot in het interbellum een nabloei, wat tot uiting komt in diverse gebouwen die nu vaak aangeduid worden met de naam Beaux-Arts, waarin de invloed van diverse Franse Lodewijkstijlen, zowel classicisme als rococo aanwijsbaar zijn. Voorbeelden daarvan zijn de Farmaceutische laboratoria Janssens / Sanders-Probel in de Henri Wafelaertsstraat in Sint-Gillis (1927, architecten A. Carron en Léon Janlet), een opvallend kantoor- en bedrijfsgebouw in Beaux-Artsstijl met een erg monumentaal gevelfront, gekenmerkt door de klassieke vormtaal van opvallende pilasters en halfzuilen. Bij de *Ancienne Manufacture Charlet & Cie*, in 1920 opgericht op de punt van de Diksmuidelaan en de Handelskaai, overweegt de neorococo in het kantoorgebouw met zijn somptueuze erkers en opvallende dakkapellen, gescheiden van meer eclectische werkplaatsen door een zeer verzorgde kleine binnenkoer. Een ander voorbeeld van Beaux-Arts in de industriële en commerciële architectuur in Brussel is het complex *Ancien Fourreur Mallien* aan de Grote Zavel, opgericht in 1920-1921 naar ontwerp van de architecten J. Barbotin en Victor Dirickx.

INDUSTRIËLE ONTWIKKELING EN BEDRIJFSARCHITECTUUR TIJDENS HET INTERBELLUM

In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, blijft het industriële gebeuren in Brussel sterk opgang maken tijdens het interbellum. Het aantal werknemers in de industrie stijgt van ongeveer 100.000 in 1918 tot 147.000 in het recordjaar 1947, waarna dit enorme aantal fors begint af te nemen. Deze neerwaartse trend blijft zich tot op vandaag doorzetten, in het bijzonder in de traditionele sectoren zoals metaalconstructie, confectie, het drukkerijwezen en andere. Tijdens het interbellum leunt de industriële architectuur deels aan bij de art deco's, terwijl zich bij een kleine minderheid de invloed van het modernisme manifesteert. Bij een groot aantal nijverheidsgebouwen, vooral in het havengebied en op binnenterreinen van bouwblokken, is echter van deze vernieuwingstendenzen weinig te merken.

ART DECO

In Brussel zijn talrijke voorbeelden van industriële architectuur in dit stijldioom bewaard gebleven. Het likeuren- & wijnstapelhuis Byrrh, gelegen in de Dieudonné Lefèvrestraat in Laken, werd in 1923 opgericht door de bekende Brusselse aannemer Entreprises Jules Dewale naar ontwerp van architect Anatole Laquerrière. Dit imposante hoekgebouw met opvallende gevelbekleding in onregelmatig gekapte natuurstenen is gedecoreerd met sgraffitopanelen die druiventrossen voorstellen. Het vormt een zeldzaam voorbeeld van 'importarchitectuur' uit Parijs, waar zich de hoofdzetel van dit door de Gebroeders Violet geleide bedrijf bevond. Ook de uitbreiding van Brouwerij Vandenheuvel (1929-1935, architect Thilly) op de hoek van de Vandepereboomstraat en de Bonehillstraat in Sint-Jans-Molenbeek (afb. 5) is opmerkelijk. Dit zichtbepalende nijverheidsgebouw in de buurt van het Weststation is bekend voor zijn bewaard gebleven passerelle, een koker die leidt van het biermagazijn naar het (omstreeks 1980 gesloopte) hoofdgebouw van de brouwerij, dat heel het terrein tussen de Bonehillstraat en de Ninoofsesteenweg besloeg.

Typerend voor de art deco zijn eveneens de *Halles América* (1926-1929, architecten Fernand Petit en J. Obozinsky) aan de Diksmuidelaan in Brussel. Dit prestigieuze nijverheidsgebouw werd opgericht door de *Société América @ Cie* en bevatte opslagplaatsen en verkoopruimten voor fruit en groenten (op het gelijkvloers) en kantoren en woningen (op de verdiepingen). Vlakbij, aan de Ieperlaan, ligt het Stapelhuis Gérard Koninckx Frères (G.K.F.), in 1927-1929 opgericht naar ontwerp van E. De Boelpaep. Deze typische betonconstructie wordt nog steeds gebruikt voor opslag en handel in fruit en groenten. Het gebouw maakt deel uit van de wijk die na de Eerste Wereldoorlog ontstond op de plaats van het noordelijke deel van de Brusselse binnenhaven, die kort na 1900 verdween. G.K.F. hield zijn kantoren (en bijkomende handelsactiviteiten) in dit gebouw, gelegen op de hoek van de A. Dansaertstraat en de Oude Graanmarkt, in 1928 ontworpen

Afb. 5

Voormalige brouwerij Vandenheuvel, vleugel in de Vandepereboomstraat, Sint-Jans-Molenbeek (foto 2009 © Siwe).

door Eugène Dhucque. De keramische friezen aan de dakverdieping, ontworpen door Armand Paulis en uitgevoerd door keramist Dhomme, zijn van uitzonderlijke kwaliteit.

De brouwzaal van de Brouwerijen Wielemans-Ceuppens (1930-1932, architect Adrien Blomme) aan de Jean Van Volxemlaan in Vorst (afb. 6a) ontstapte twintig jaar geleden op het nippertje aan de sloophamer. Het betreft een monumentaal overblijfsel, de zogenaamde 'derde brouwzaal' of 'brouwzaal Blomme', van een grotendeels gesloopt brouwerijcomplex, opgericht langs een spoorwegberm. Een deel van de brouwkuipen, voor het laatst in gebruik in september 1988, is nog aanwezig (afb. 6b). Het kunstencentrum Wiels vormt sedert enkele jaren een vaste waarde in de Brusselse cultuurwereld. Een ander (ouder) deel van de brouwerij, de tweede brouwzaal met het deels behouden machinepark, waaronder een Carels-

stoommachine, gekoppeld aan een Sulzer-compressor en een in 1894 in de V.S. gebouwde Delavergne-compressor, werd in 2005-2007 herbestemd als openbare bibliotheek en huisvest diverse culturele en sociale functies.

De voormalige confectieateliers *Maison Hoguet* (1929, architect G. Ligo) in de Romestraat in Sint-Gillis vormen een merkwaardige betonconstructie, voorzien van een centrale zaal die zich uitstrekt over verschillende niveaus en omgeven is door mezzanines. Het complex doet dienst als bibliotheek en ruimte voor culturele activiteiten. Andere voorbeelden van art deco, toegepast in Brussel in handels- en bedrijfsgebouwen, zijn onder meer het torenachtige gebouw van Brouwerij Atlas (1924-1926) in Anderlecht en de *Entreprises Générales Fernand Gillion et Fils* (1939-1941, architect Antoine Courtens) in de Sint-Denijsstraat in Vorst. Dit laatste is een opvallend kantoorge-

Afb. 6a

Voormalige brouwerij
Wielemans-Ceuppens, Vorst,
heringericht als Centrum voor
Hedendaagse Kunst Wiels
(foto 2007 © Siwe).

Afb. 6b

Voormalige brouwerij
Wielemans-Ceuppens.
Interieur van de grote hal.
De voormalige brouwzaal
met een deel van de koperen
kuipen die in extremis werden
gered door La Fonderie
(foto 2007 © Siwe).

bouw met achterliggende werkhuizen in late art-decostijl. Het werd gebouwd in opdracht van de belangrijke Brusselse aannemer en bouwondernemer Fernand Gillion. Stilistisch verwant hieraan zijn de Anciens Etablissements La Magnéto Belge (Marconistraat in Vorst), in 1940-1941 gebouwd naar ontwerp van architect L. Guianotte.

MODERNISME

Het modernisme is bekend als een radicale, vooruitstrevende strekking in de bouwkunst van de interbellumperiode. Kenmerkend zijn het systematisch weren van architectonische decoratie, het benadrukken van opvallende draagstructuren en het streven naar zo helder mogelijke ruimten, wat resulteert in een doorgedreven soberheid. De theoretische beginselen van het modernisme werden geformuleerd door Le Corbusier (en Belgische architecten als

Huib Hoste, L.H. De Coninck en Victor Bourgeois) tijdens de C.I.A.M. (Congrès Internationaux pour l'Architecture Moderne). Het modernisme werd veelvuldig toegepast bij onder meer sociale woningbouw, kantoren en bedrijfsgebouwen. Na de Tweede Wereldoorlog ebden de sociale idealen van de vroege modernistische beweging weg en evolueerde de kwaliteit van het modernisme naar een zeker formalisme, naar massaproductie en -consumptie, hoewel de Internationale Stijl (het modernisme van de tweede generatie) ook erg duurzame (vooral overheids)gebouwen opleverde. In de industriële architectuur in Brussel is de grens tussen art deco en modernisme niet altijd scherp te trekken, zoals ook blijkt uit de hierna genoemde voorbeelden.

De *Etablissements Gosset/Saint-Michel & Zéphir* (1930, architect Adrien Blomme) in de Gabrielle Petitstraat in Sint-Jans-Molenbeek vormen een groot-

schalig bedrijfscomplex dat bijna een volledig bouwblok inneemt, met vleugels georiënteerd rond een L-vormige binnenkoer. Zowel de late art-decostijl als invloeden van het modernisme spelen hier op elkaar in. Na meer dan zestig jaar productie van sigaretten en tabaksartikelen werd deze site omstreeks 1990 omgevormd tot zetel van de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor Brussel (GOMB) en diverse andere diensten en bedrijven. Ook balancerend tussen de gestroomlijnde art deco van de jaren 1930 en het modernisme is het complex *L'Echo de la Bourse* in de Hopstraat in Brussel, in 1929-1930 ontworpen door G. Chambon en J.F. Colin, en de *Presse Socialiste - Le Peuple* (vleugel langs de Meiboomstraat in Brussel), ontworpen door Fernand Brunfaut in 1935-1937. Na meer dan twintig jaar leegstand en verval werd dit kort na 2000 gerestaureerd en ingericht als lokalen voor de Asturische vertegenwoordiging bij de Europese Unie.

Afb. 7

Citroën-garage, Brussel.
Een belangrijk landmark in de
Brusselse kanaalzone
(M. Vanhulst, 2010 ©MBHG).

Meer bekend is de Garage Citroën aan het IJzerplein, opgericht in 1933-1934 naar ontwerp van de Franse bedrijfsarchitect Maurice Ravazé en zijn Belgische collega's Alexis Dumont en Marcel Van Goethem (afb. 7). Ten tijde van de oprichting was dit gebouw het grootste garagebedrijf in België. Het is een uitzonderlijk gebouw, met zijn lichte, metalen draagstructuur en dunne betonvloeren. Het bestaat uit een monumentale (sinds 1950 helaas in verdiepingen ingedeelde) autotoonzaal, uitgevend op de hoek van het IJzerplein en de Willebroekkaai. Daarachter strekken zich de garagewerkplaatsen en opslagruimten voor auto-onderdelen uit. Het geheel van de gevels is voorzien van glas, dat samen met de beglaasde daken boven de vakwerkspanten het garagegebouw in daglicht onderdompelt.

Er zijn nog meer voorbeelden van modernistische architectuur toegepast in handels- en bedrijfsgebouwen in Brussel. Zo is er onder meer de voormalige Koninklijke tabakfabriek Ets. Odon Warland, De Koninckstraat 38 in Sint-Jans-Molenbeek. Het complex dateert uit verschillende perioden (bouwfasen 1929-1930, 1941-1942 en jaren 1970), maar telkens deed de ondernemersfamilie (en de holding BAT-Benelux, die in 1964 het beheer overnam) een beroep op dezelfde ontwerper: architect Joseph Bijtebier. Deze waardevolle modernistische betonbouw heeft grote hergebruikmogelijkheden. *MBLE* of *Manufacture Belge de Lampes Electriques* (1946-1950) is gehuisvest in getransformeerde gebouwen uit het interbellum, langs de Tweestationsstraat in Anderlecht (M.B.L.E.-uitbreidingen, vanaf 1952, gelegen aan de Cicerolaan

in Evere). Drukkerij ASAR (1960-1965) langs de Van Paepsemalaan in Anderlecht is een voorbeeld van een uitgestrekt (intussen niet meer bestaand) drukkerijbedrijf met kantoorstoren. Kenmerkend zijn hier de prefab gevel-elementen en de uitgestrekte werkplaten onder sheddaken. Het bedrijfsterrein grenst aan de Bergensesteenweg en het Schipperijdok (kanaal van Brussel naar Charleroi).

LAAT MODERNISME EN POSTMODERNISME

De term postmodernisme heeft - in de ruime betekenis van het begrip - betrekking op een nieuwe levenshouding, gegroeid sedert ongeveer 1980, de tijd van de opkomst van ICT (informatie- en communicatietechnologie)

en de zogenaamde derde industriële revolutie, die samenvalt met de tendens tot globalisering van de economie⁶. Het postmodernisme valt samen met de periode waarin de traditionele industrietakken massaal verplaatst worden naar lagelonenlanden, een tijd waarin de verwerkende nijverheid uit onze omgeving grotendeels verdwijnt, ten voordele van een sterke toename van tertiaire activiteiten, diensten en researchbedrijven. Dit is voor de kwijnende Brusselse industrie na 1975-1980 van nog grotere betekenis geweest dan elders in ons land.

Postmoderne industriegebouwen in Brussel zijn zeldzaam, maar er bestaan nogal wat voorbeelden in de niche van dienstverlenende productiehuisen. Typierend voor de tijdsgeest is bijvoorbeeld Banana Split, Radio en Filmproducties (1989, architect Pierre Blondel) in de Philomenastraat in Sint-Joost-ten-Node, een typisch bedrijf uit de tertiaire sector (audiovisuele producties). Het bedrijf is ingeplant in het centrum van een oude woonbuurt en is gehuisvest in een opvallende nieuwbouw met een high-techlook en postmoderne accenten. Ook Vervloet NV (1991-1992, Atelier d'Art Urbain met architecten Sefik Birkiye, Grégoire de Jerphanion e.a.) in de Paalstraat in Sint-Jans-Molenbeek verdient een vermelding. Het bedrijf Vervloet-Faes, sinds 1905 gespecialiseerd in de productie van een zeer groot assortiment van decoratieve en vergulde sloten, deurklinken, meubelbeslag e.a., besloot een kwarteeuw geleden te verhuizen uit zijn te klein geworden lokalen aan de Waversesteenweg in Elsene naar een nieuwe locatie in Molenbeek. Het bedrijf is sinds 1992 gehuisvest in deels herbestemde nijverheidsgebouwen van de voormalige Drukkerij Malvaux, met postmoderne toevoegingen zoals het ingangspaviljoen en de toonzaal.

Ook Eversite NV (2001, architect Philippe Samyn / ingenieursbedrijf Samyn & Partners), gelegen op de hoek van de Leuvensesteenweg en de Gemeenschappenlaan in Evere, ademt de tijdgeest van de eeuwwisseling uit. Dit opvallende kantoor- en dienstengebouw (dus niet

echt een industrieel gebouw) is gekenmerkt door een cilindervormig bouwvolume dat een visueel baken vormt op een kruispunt met twee belangrijke verkeersassen aan de periferie van Brussel.

Andere voorbeelden van hedendaagse bedrijfsarchitectuur vindt men onder meer gegroepeerd in de jongste generatie van Brusselse bedrijvencentra, de zogenaamde Science- en Researchparken, waarvan de belangrijkste (Da Vinci in Evere, Erasmus in Anderlecht, Mercator in Neder-over-Heembeek en Vesalius in Sint-Lambrechts-Woluwe) aangelegd werden en beheerd worden door de in 1974 ontstane GOMB of Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor Brussel. Het is belangrijk om even in te gaan op de grondslag van deze nieuwe industriële en tertiaire vestigingen, want het doel van de GOMB is de samenwerking tussen het universitaire onderzoek en de bedrijfs wereld in de Brusselse regio te versterken. Bedrijven die zich op de genoemde bedrijven- en researchparken vestigen, dienen daarom sinds de laatste twee decennia aan bepaalde voorwaarden te voldoen, zoals het maximaal valoriseren van de gebruikte oppervlakte, het werken met regionale onderaannemers, het koppelen van productie aan research die deels ten goede komt aan het gewest en zijn inwoners. Een en ander heeft rechtstreeks of onrechtstreeks een weerslag op de architectuur van deze nieuwe bedrijven (en hun activiteiten en productieprocessen, die daar niet van los te koppelen zijn): het komt er bij de bouw op aan economische flexibiliteit te combineren met duurzaamheid, energiebesparend te bouwen maar ook binnen deze logica te produceren (en te transporteren), kortom economie en ecologie zo veel mogelijk op elkaar af te stemmen.

INGENIEURSERFGOED

Veel relicten van industrieel en ingenieurserfgoed in Brussel en daarbuiten ontsnappen aan een stilistische of vormelijke benadering. Het modellenmagazijn Godin, op het terrein van de kachelfabriek J.B. Godin, waarvan ook de legendarische Fami-

listère (1887) deel uitmaakt, is hiervoor illustratief. Het imposante bakstenen gebouw met achttien traveeën en drie bouwlagen is een van de oudste industriële gebouwen van België (afb. 8a-b). De datering uit 1858 werd, na onderzoek door Guido Vanderhulst, weerlegd. De bouw van dit gebouw zou teruggaan tot de Hollandse tijd en in oorsprong deel hebben uitgemaakt van de Indienneurie Story-Van Waes. Op het ogenblik van redactie blijft de dreiging van afbraak voor de bouw van een groot-schalig winkelcentrum reëel. Het bewuste gebouw is in wezen traditioneel maar bevat ook tal van klassieke bouwvormen en tegelijk industriële kenmerken, zoals gietijzeren ramen met standaard roedeversdelingen. Hoe meer deze site bestudeerd wordt, hoe duidelijker de bouwkundige, historische en sociale waarden ervan worden.

De eerder vermelde 'afwezigheid van stijl' geldt voor veel andere overblijfselen van de Brusselse industrie, zoals de site Compagnie des Bronzes (1887-1912, architect Victor Tinant) in Molenbeek, nu gebruikt door La Fonderie - Centrum en Museum voor Industriële en Sociale Geschiedenis van het Brussels Gewest of - nog duidelijker - de op West-Europese schaal unieke Loodtoren (zie afb. p. 244) uit 1885-1887 (op een binnenterrein dat begrensd is door de Fabriekstraat 54 en de Slachthuisstraat 24-26).

Dit is ook van toepassing voor veel ingenieurserfgoed. Misschien is de industriële bouwwijze, los van stijlen en conventies, nog het duidelijkst in nutsvoorzieningen zoals watertorens en gashouders. De onmiddellijk na Wereldoorlog II heropgebouwde Godshuizenbrug over het kanaal van Charleroi, een metalen hefbrug gelegen tussen de Liverpool- en de Manchesterstraat, is een voorbeeld van een erfgoed zonder uitgesproken stijl maar met een uniek karakter. Dit geldt des te meer voor de iets noordelijker van de brug gelegen betonnen voetgangerspasserelle (ter hoogte van de Gosseliesstraat, Anderlecht), ontworpen door ingenieur Raymond Clauses. De totaal

DE SITE VAN THURN & TAXIS

Vanaf 1881 voerde de nieuwe *Cercle des Installations maritimes* intensief promotie voor de realisatie van een volwaardige Brusselse zeehaven. Burgemeester Charles Buls, aanvankelijk medeoprichter van deze *Cercle*, voerde echter gaandeweg meer en meer obstructie.

In 1889 stelde de Kring van de Zeehaven een nieuw plan voor, uitgewerkt door de ingenieurs A. Casse en Jules Zone. Het kanaal mondde uit in de Rupel, die moest uitgediept worden, en er zou een zeehaven ingericht worden ofwel ter hoogte van de braakliggende gronden van de adellijke familie *von Thurn und Tassis* ofwel aan de overzijde in noordelijke richting, op de terreinen van het kasteel *Mon Plaisir* in Schaarbeek. Het zou nog zes jaar duren alvorens het idee van de industrieel Jean Dubrucq werkelijkheid werd, namelijk om de haveninstallaties te realiseren via de oprichting van een gemengde maatschappij van openbare machten en private partners, die akkoord raakten over hun financiële inbreng. Op 11 september 1896 werd de 'N.V. van het Kanaal en Maritieme Installaties van Brussel' opgericht. De stad Brussel hield als gastheer en belangrijkste investeerder toezicht op deze vennootschap. Er werd besloten het kanaal te verdiepen tot 6,50 m en op de terreinen, eigendom van de familie Thurn & Tassis, twee grote dokken te graven en ten noorden ervan - op de oostelijke zijde - een voorhaven aan te leggen. De regering keurde deze plannen goed, maar de minister van Spoorwegen gooide roet in het eten en eiste dat er op de plaats van de voorziene dokken een modern goederenstation zou komen. In 1897 werden de plannen aangepast en definitief goedgekeurd: er zou slechts één groot dok gegraven worden ten noorden van het smalle Bécodok, namelijk het Vergotodok, evenwijdig met de Groendreef. Op de Thurn & Taxis-terreinen kwamen dus geen dokken maar magazijnen en een groot goederenstation; deze zouden beheerd worden door de Belgische spoorwegen, de douanediensten en de N.V. Zeekanaal.

Het Maritiem Station Thurn & Taxis of *station Tour & Taxis* (vandaag een meer gangbare benaming) werd tussen 1903 en 1907 gebouwd naar ontwerp van architect Henri Vandeveld - niet te verwarren met de in Antwerpen geboren Henry van de Velde - en Constant Bosmans. Het station werd geflankeerd door een post- en administratief gebouw en door kantoren van de havenpolitie. Terzelfdertijd verrees een langwerpig douanegebouw, ontworpen door architect E. Van Humbeek, die zich inspireerde op de typologie van de beglaasde winkelgalerij. Het traditionele aspect van de buitenkant contrasteert sterk met de zichtbaar gehouden, geklonken metaalstructuur in het interieur.

Tussen 1903 en 1906 werd ook het aanpalend Koninklijk Pakhuis gebouwd door aannemer Louis De Waele, naar ontwerp van architect Van Humbeek. Het exterieur heeft paleisallures. Het interieur, tot in 1987 gebruikt voor de opslag van goederen onder openbaar toezicht (maar zonder inning van douanerechten), heeft een zichtbare betonconstructie en grote metalen lichtkappen en is dus zeer rationeel ingericht (afb. 1a).

Evenwijdig aan het Koninklijk Pakhuis ligt het douane-entrepot, 250 m lang en 30 tot 65 m breed. Dit hulpmagazijn of Entrepot A dateert van 1903-1904; het werd ontworpen door architect E. Van Humbeek en ingenieur Jules Zone (afb. 1b). Tot omstreeks 1995 deed het gebouw dienst voor de overslag van goederen met hoge accijnzen (tabak, likeuren, alcohol, enzovoort) onder toezicht van de douane. De veertien sheddaken overspannen hier in één beweging de binnenruimte zonder tussensteunen, die het zicht en de functionaliteit belemmerd zouden hebben. De hier gebruikte spantentypologie is naar verluidt uniek in de wereld. Het 17.000 m² grote gelijkvloerse niveau is volledig voorzien van kelders.

Aan de rand van het Thurn & Taxis-terrein staat een watertoren, omstreeks 1900 opgericht in functie van de bevoorradings van de stoomtreinen. Aanpalend is een elektrische centrale gebouwd. We kunnen hier niet verder ingaan op alle meer kleinschalige maar belangrijke elementen van de transportpool, noch op de herbestemming en restauratie die al gebeurden voor specifieke delen. De toekomstperspectieven voor de verdere herinrichting van de site zijn in elk geval redelijk rooskleurig, in tegenstelling tot de dramatische situatie van omstreeks 1985 tot 1995, toen de plannen voor afbraak en vermindering reëel waren. Toch geniet dit unieke ensemble van gebouwen en installaties vandaag nog steeds geen algehele wettelijke bescherming. Hetzelfde geldt voor de aangrenzende Havenlaan met haar originele wegdek met kasseistenen, fragmenten van treinrails, platanen, enzovoort.

Afb. 1a

Koninklijk pakhuys van Thurn & Taxis, Brussel. Interieur (foto 2011 © Siwe).

Afb. 1b

Voormalige douaneopslagplaats, vaak 'entrepot A' genoemd, op de site van Thurn & Taxis, Brussel (foto 2008 © Siwe).

Afb. 8a

Voormalig modellenmagazijn van de kachelfabriek Godin, Werkhuizenkaai, Brussel. Buitenzicht op de 'kathedraal' (© Siwe).

Afb. 8b

Voormalig modellenmagazijn van de kachelfabriek Godin, Werkhuizenkaai, Brussel. Binnenzicht van de 'kathedraal' (© Siwe).

onopvallende constructie, in gebruik sedert september 1944, was de allereerste brug met voorgespannen betonelementen van ons land! Of neem de Budabrug over het kanaal van Wilbroek (ter hoogte van de Anton Van Osslaan). Deze hefbrug is het belangrijkste referentiepunt van het noordelijke deel van de Brusselse haven. Ze werd in 1955 door het ingenieurs-

bedrijf Beaume & Marpent herbouwd, identiek aan de tijdens Wereldoorlog II vernietigde brug, die dateerde van 1935. Tot voor kort deed de brug dienst voor zowel spoor- als wegverkeer. De functionele portiekvorm overstijgt het stijldebat en de 'tijdloze' constructie maakt het mogelijk om in recordtijden het brugdek tot 40 m boven de waterspiegel te heffen.

NOTEN

*VANDERHULST, G., *Industry, Man and Landscape - Industrie, Homme et Paysage*. TICCIIH-Belgium, Brussel, 1992, p. 15.

Vert.: "Hoe kunnen we aan toekomstige generaties vertellen over het technische vernuft van de industrie, de vaardigheid van arbeiders in de 'manufacturen' die grondstoffen met de hand bewerkten om er gereedschap en gebruiksvoorwerpen of juist unieke objecten mee te creëren, als we de gebouwen en machines die de wetenschap als erfgoed heeft aangeduid niet bewaren? Hoe kunnen we anders de evolutie van de werkomstandigheden en de oorsprong van onze sociale wetten verklaren?"

1. *Inventaire visuel de l'Architecture industrielle à Bruxelles*, A.A.M - Archives de l'Architecture Moderne, Brussel, 1980-1984 (25 delen). Een beperkt aantal van de gebouwen uit deze inventaris werd in de tijdspanne 1992-1994 door La Fonderie geactualiseerd en is raadpleegbaar in het documentatiecentrum van La Fonderie.

2. ATTAS, D., PROVOST, M. (red.), *Bruxelles, sur les traces des ingénieurs bâtisseurs*, CIVA / ULB, VUB, Brussel, 2011. Deze publicatie werd zowel in het Nederlands als in het Frans uitgegeven.

3. We verwijzen in dit kader naar: DELIGNE, D., 'De industriële archeologie van het ancien régime', in: *Archeologie: van het neolithicum tot de industriële revolutie*, Mardaga, Brussel, 2002, p. 89-104. Een exemplarisch brancheonderzoek is: DEGRE, S., *Brouwerijen in de Sint-Katelijnwijk*, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, 1995 (Archeologie in Brussel 2).

4. DE BEULE, M., *Bruxelles, une ville industrielle méconnue*, Les Dossiers de la Fonderie, Brussel, 1991, p. 31.

5. De toepassing van de art deco valt omzeggens samen met het interbellum (1918-1940). Deze stijl is in veel opzichten een tegenhanger van het modernisme of het functio-

nalisme. Zoals de naam laat vermoeden is de art deco, genoemd naar de in 1925 in Parijs gehouden *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes*, gekenmerkt door een vorm van kubistische decoratie, die strakker en meer geometrisch is dan in de art nouveau. De art deco kende een zeer ruime verspreiding en werd toegepast in alle gebouwtypes, maar het meest in de toegepaste kunsten.

6. In de architectuur uit zich deze nieuwe manier van werken en leven op verschillende en tegenstrijdige manieren: enerzijds is er een bewust terugrijpen naar historische stijlen, die geciteerd en met elkaar vermengd worden tot een nieuw geheel; anderzijds is er (onder meer door het groeiende ecologische bewustzijn) een duidelijke wil tot versobering, die voert naar minimalistisch bouwen, het creatief herbestemmen van bestaande waardevolle gebouwen, de tendens van de 'nieuwe soberheid' en het neomodernisme.

BIBLIOGRAFIE

ATTAS, D., PROVOST M. (red.), *Brussel, in de voetsporen van de bouwkundig ingenieurs. Bruxelles, sur les traces des ingénieurs bâtisseurs*, CIVA / ULB, VUB, Brussel, 2011.

CLAISSE, J. et al., *Bruxelles Ville Nouvelle. Het Nieuwe Brussel. Brussels New City*, Prisme éditions, Brussel, 1996.

DE BEULE, M., *Itinéraire du paysage industriel bruxellois*, Société Royale Belge de Géographie, Brussel, 1989 (Hommes et Paysages, nr. 9).

DE BEULE, M. et al., *Brussel, stad in bedrijf. Brussel / Bruxelles, savoir-faire*, Koning Boudewijnstichting / La Fonderie, Brussel, 1993.

DEMEY, T., *Un canal dans Bruxelles. Bassin de vie et d'emploi*, Badaux, Brussel, 2008.

DUPONT, C. (red.), *Bruxelles industrielle Hier*, Brussel, La Fonderie, 2009 (Les Cahiers de La Fonderie, nr. 41).

DUPONT, C., *Les traces du passé industriel. 30 ans d'action en faveur du patrimoine*, La Fonderie, Brussel, 2010, pp. 46-65 (Les Cahiers de La Fonderie, nr. 42).

DOORNAERT, A., HANSENS, B., *Oude gebouwen voor moderne bedrijven. Het hergebruik van werkplaatsen door bedrijven*, GOMB, Brussel, s.d.

HOEBANX, M., DE BEULE, M. et al., *Gevels te kijk, Monumenten van de Brusselse industrie*, La Fonderie, Brussel, 1990.

HUBERTY, C., VALENTE, P., *De Brusselse kanalen*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 1998 (Brussel, Stad van kunst en geschiedenis, nr. 25).

INGELAERE, P., BILLEN, C. et al., *Handel*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Mardaga, Luik, 2003.

Inventaire visuel de l'Architecture industrielle à Bruxelles, A.A.M - Archives de l'Architecture Moderne, Brussel, 1980-1984.

LINTERS, A. et al., *Per kanaal door het Brusselse*, S.I., VVV. Industrieel Erfgoed, 1987.

MOENS, S., *Oud-Molenbeek, een wandeling door "Le Petit Manchester"* (onuitgegeven nota's in het kader van wandelingen door Oud-Molenbeek i.o.v. Brukselbinnensteubiten vzw), Brussel, 2003.

PYCKE, A. et al., *Milieu en bedrijf in de stad*, BRAL, Brussel, 1990.

SMOLAERT-MEYNART, A., STENGERS, J. (red.), *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Gemeentekrediet, Brussel, 1989.

VALENTE SOARES, P., VANDERHULST, G. et al., *Onroerend industrieel en sociaal erfgoed in het Brusselse gewest (onuitgegeven inventaris)*, La Fonderie, Brussel, 1992-1994.

VALENTE SOARES, P., VANDERHULST, G., 'Het industriële erfgoed in het Brusselse Gewest', *De Woonstede door de eeuwen heen*, nr. 112 (4de kw. 1996), p. 36-45. Id., 'Le patrimoine industriel en Région Bruxelloise', *Maison d'Hier et d'Aujourd'hui*, nr. 112 (4e trim. 1996), p. 36-45.

VALENTE SOARES, P., PUISANT, J., 'De Brusselse industrie en haar ontwikkeling - Werkomstandigheden', in: *Open Monumentendagen 1994*, p. 31-34.

VANDERHULST, G. et al., *Bruxelles: un canal, des usines et des hommes*, La Fonderie, Brussel, 1986.

VANDERHULST, G., 'La face cachée de la région, industries et vie sociale, un patrimoine en témoignage', in: *L'archéologie du néolithique à la révolution industrielle*, Mardaga, Sprimont, 2002, p. 105-120.

VANDERHULST, G., *Tour & Taxis, un quartier en mouvement, a district in motion*, een wijk in beweging, La Fonderie / Project T&T, Brussel, s.d.

VIAENE, P., *Industriële archeologie in België*, Stichting Mens & Cultuur, Gent, 1990.

VIAENE, P., *Parcours «Monuments d'Histoire Sociale et Industrielle» / Stadstoer 'Sociaal en industrieel erfgoed'; Parcours «Molenbeek à toute vapeur» / Wijkwandeling 'Molenbeek onder stoom'*, (onuitgegeven nota's in het kader van industrieel erfgoedwandelingen voor La Fonderie asbl, uitgevoerd in het kader van het project Les Racines d'une Région / De jeugdijaren van een Gewest / The Roots of a Region), Brussel, 1990-1993.

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Ode Goossens, Isabelle Leroy, Muriel Muret, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Brughen met de medewerking van Pascale Ingelaere en Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Françoise Aubry, Claire Billen, Paulo Charruadas, Odile De Bruyn, Quentin Demeure, Stéphane Demeter, Michel de Waha, Daniel Geerinck, Eric Hennaut, Catherine Leclercq, Christophe Loir, Marc Meganck, Benoit Mihail, Philippe Sosnowska, Sven Sterken, Christophe Vachaudez, Linda Van Santvoort, Patrick Viaene,

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack

NALEZING

Wim Kenis, Harry Lelièvre, Leo Verhoeven, Mia Verstaeten, en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Julie Coppens, Alice Gerard en Alfred de Ville de Goyet (Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting), Marcel Vanhulst (Directie Externe Communicatie).

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Nachtelijk zicht op Brussel vanaf de Louizalaan (M. Vanhulst, 2012 © MBHG)

LIJST MET AFKORTINGEN

AOCMWB - Archief Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn Brussel
AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
DML - Directie Monumenten en Landschappen
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
MSB - Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
SAB - Stadsarchief Brussel
SIWE - Steunpunt industrieel en wetenschappelijk erfgoed
SRAB - Société royale d'archéologie de Bruxelles
VIOE - Vlaams Instituut voor het onroerend erfgoed

ISSN

2034-5771

Cette revue paraît également en Français sous le titre « Bruxelles Patrimoines ».